

ISBN 978-86-82873-21-1

ЗБОРНИК ИНСТИТУТА ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ I

ПОСВЕЋЕНО ДР ДРАГУ ЋУПИЋУ
ПОВОДОМ 75-ГОДИШЊИЦЕ ЖИВОТА

Уређивачки одбор:

др Гордана Јовановић, редовни професор, др Александар Лома,
дописни члан САНУ, др Предраг Пипер, дописни члан САНУ,
др Слободан Реметић, редовни члан АНУРС, др Стана Ристић,
научни саветник, др Срето Танасић, научни саветник

Главни уредник:

Срето Танасић

БЕОГРАД
2008

ISBN 978-86-82873-21-1

УДК 811.163.4'373.6

811.16'373.6

2008.

АЛЕКСАНДАР ЛОМА, Београд

ЗАГАРАЧКО УШКА 'ЗМИЈА' И С.-Х. Б(Ј)ЕЛОУШКА
'NATRIX NATRIX'*

Реч *ушка* 'змија' забележена у Загарачу тумачи се као континуан-та псл. *qžb и препознаје у другом делу с.-х. сложенице б(ј)ело-ушка 'Natrix natrix', где би први део значио „безопасан, неотрован“.

Кључне речи: етимологија, српско-хрватска, словенска, симболи-ка боја.

Речником *јовора Загарача*, који је објавио заједно са својим прерано преминулим сином Жељком, Драго Ђупић се одужио своје завичају, а истовремено задужио нашу науку вредним и по много чему узорним делом дијалекатске лексикографије, које обилује занимљивом лексичком и фразеолошком грађом, а садржи и много ванјезичких података о једном традиционалном свету који полако нестаје. Међу корисницима овог речника нису на последњем месту етимолози. Већ при летимичном прелиставању првих двеју свезака *Етимолошкој речника српској језика*, који се ради при Институту за српски језик САНУ, пада у очи да се скраће-ница „Ђупићи“ у њему много пута помиње. Најчешће је то само једна у низу потврда насловне речи, али има случајева кад овај извор пружа ре-дак или јединствен, и стога драгоцен лексикографски податак.

Такав је случај са речју *ушка*. Она не би скоро дочекала свој азбуч-ни ред у ЕРСЈ, али ће се наћи под одредницом *белоушка* у трећој свесци, која се приводи крају. Та одредница прерасла је у читаву малу причу, па се учинило целисходним свести је, у речнику, на кратак сажетак, а по-дробније је изнети међу корицама овога зборника, који се, уз најбоље жеље, посвећује заслужном и цењеном колеги Драгу Ђупићу.

Наводимо потврду у целини (Ђупићи 530):

ушка, -е 'врста змије; општи појам за змију'. — Гађа ме из међѐ ју-трѐс једна ушка, умало ме нѐ закла, а йма их овѐ гѐдинѐ ка йкад. Ко-ју било змију ми зовѐмо ушка.

* Овај рад је резултат рада на пројекту 148004 „Етимолошка истраживања српског језика и израда *Етимолошкој речника српској језика*“ који у целини финансира Мини-старство за науку и технолошки развој Републике Србије.

Ову реч не налазимо објашњену у Скокову етимолошком речнику (Skok I 640 д.), али ју је лако сврстати у породицу која је тамо стављена под **gûž**, а обухвата различите континуанте псл. речи **qžb* одражене у слн. *vóž*, *óž* поред *góž* 'Coluber Aesculapii' Bezljaj 1, 167, длуж. *viž* 'Schlange, Wurm', *viž zly* 'böse Schlange' Schuster-Šewc 1715 д., пољ. *vąż*, *węża*, рус. *уж*, *ужа*.

И основни облик *уж* „слепаћ“ Србија,¹ чак. *vŭж*, *vŭжà* id. Неманић, Лика и већина изведеница су мушког рода:

- на *-(j)акъ* (уп. рус. *ужак*): Вражогрнац код Зајечара, Ј. Панчић (RJA s.v. *užak*), *ујџак* = *мѹџџак* змија слепић: „Вјерује се да мужјак музе-доји краве“ Рожаје (Надџић), *ужљак* Рача, Крушевац (Skok I с. по грађи RJA, у речник није ушло, *ужљак* се само помиње под *užak*)
- на *-ъкъ*: *ужак*, ген. *ушка* Ј. Панчић (RJA s.v. *užak*), *вѹжак*, *-шка* назив за слепића и друге врсте неотровних змија Далмација, Чачак (RJA; РСА), *вушак*, *-шка* *tropidonotus tessellatus* Далмација (RJA).²
- на *-ъсь*: *ујсац*, *-ица* Ускоци (Станић),
- на **-it* 'у *ујсић* Параћин (RJA), *фужсић* Брестовац у Неготинској Крајини (Skok I с. по грађи RJA).

Облици са секундарним **g-* (*гѹж* Крушевац, Ниш, Пирот, Лика, Хрватско приморје, Загреб, итд.), овде нас не занимају.

Проблем представљају загарачко значење и женски род, с обзиром на то да је основна реч мушког рода и да готово увек значи неотровну змију. Што се тиче рода, подударан фемининум, само са протетским *в-*, *вушка* f., бележи RJA из Далмације као синоним за *сьејѹушка*, а блиско је образовање *ујица* f. из Црне Горе 'име за слепића, али у народу и за змије': „Ујица има затубаст реп као прс'. Гдје њих доста има, никако змије нема, јер је ујица противник змијињи“ (RJA, Hirtz 1, 165b). Но и та два облика, као и знатно бројнији облици мушког рода (са изузетком оног из Јошаничке Бање)³ означавају слепића и друге неотровне врсте, док је у Загарачу *ушка* назив за змију уопште. Обе особености могле би стајати у међусобној вези, тј. да се родом *ушка* наслонило на *змија* и преузело шире значење те речи. Ипак овај проблем треба сагледати на ширем и дубљем плану.

¹ RJA s.v. *už*; како је приносник (Љубомир) Павловић, реч је вероватно из северозападне Србије. Облик без *в-* има и Стулић, али вероватно из руског; Скок I с. га не наводи.

² У неким примерима за *ужак*, већином из Далмације али и из Јошаничке Бање у Србији које даје RJA углавном по Hirtz I 165, није извесно да ли је генитив *ујсака* или *ушка*; занимљиво је да исти речник из два дела истог аутора, Јосифа Панчића, бележи и један и други облик основе (*ујсаку*, *ушка*), па да чак на основу ове друге потврде у генитиву реконструише номинатив *ушак* као посебну одредницу, без иједног другог примера (уп. ипак *вушак*, *-шка*, где се обезвучење пренело из косих падежа у номинатив).

³ *ужак* (ген.?) „кратка мала змија, она не пала језиком, није љута, али кад печи, не може се преболити“ (Hirtz I 165; RJA).

Најпре треба указати да се -ушка среће као други члан у с.-х. сложеним називима двају гмизаваца који се у словенским језицима означавају речју *qžь, *слейоушка* за *Anguis fragilis* и б(ј)елоушка за *Natans natans*. Овај други посведочен је на широком простору са сва три рефлекса „јата“: бјелоушка „врста водене змије“ Поткозарје (Далмација), бљелоушка Ускоци (Станић), чак. *билоушка* Брусје (Dulčići), кајк. *белоушка* Туропоље (Šojat). И у Ваљеву се нормално за ту врсту каже *белоушка*. Што се тиче врсте *Anguis fragilis*, њено друго име, *слейић* (такође *слијејац*, *слейић*, *слейак*, *слейчина*, *слийчић*, *слейица*) универбизовано је из сложенице *slěpoqžь > кајк. *слейовуж* Чучурје код Загреба, са финалним обезвучењем *слейовуш* XVII в. Белостенец (RJA), Гранешина код Загреба, *сьейоуш* Тополовац у Хрватској (Hirtz I 138), придевске синтагме *слейи њуж* Матевац код Ниша, *слијеја њуја* Г. Буковица код Ваљева (уп. Skok l.c.).⁴

На другом месту, III 285а, Скок има и облик *слейоушка*,⁵ исправно га свдећи на сложеницу од *слијеј* и (*ѝ*)уж. Он, међутим, пропушта да уочи паралелизам између *слейоушка* и б(ј)елоушка *Natrix natrix*, па у овој другој речи не види сложеницу ни са *уж*, као у *бјелоушка*, ни са *ухо*, како би то излазило из облика б(ј)елоуша / бјелоуша, б(ј)елоушара (РСА), такође *белоушица*, *беловуха* (Hirtz), и из описа „барска змија (неотровница) с белом пегом иза ушију“, већ I:153b просуђује као изворан облик б(ј)елушка, *белушка* К. Црногорац (RJA s.v. *bjeluška*), кајк. *белушка* Подравске Сесвете (Maresić), који би био изведеница на -ушка од придева *bělъ, док (много распрострањенију) варијанту са -оу- објашњава „uplivom srednjoškolskih prirodoslovaca“. Пре ће бити обратно, да је б(ј)елушка настало вокалском контракцијом и наслоном на суфикс -ушка, а да је б'лоушка изворно. Аналогича сл'иоушка / сл'ио(в)уж упућује да и овде ваља поћи од двочланог назива *bělъjъ qžь, који је доцније универбизован и преосмишљен наслањањем другог члана на -ухо. До сличног преосмишљења дошло је код старинских сложеница са другим чланом *-qžь одражених у топонимији, ту је 'брк' постао 'ухо' (Лома 2006). Разуме се да су овим контаминацијама доприносили морфонолошки процеси неутрализације š / ž на крају речи и у изведеницама. Тако се вероватно и облик б(ј)елош, потврђен само код једног аутора са кајкавског подручја, који га вештачки јекавизира, своди, са кајкавско-словеначким *q > o, на *белож < *bělo-qžь. Белоушка нема, као ни друге змије, ушију, али се распознаје по двама светлим (жутим, наранџастим или прљаво белим) мрљама са страна главе, што је пружио сасвим добар мотив за паретимолошко преосмишљење другог дела сложенице.

⁴ Назив је мотивисан тиме што слепић, који је заправо безног гуштер, а не змија, има, за разлику од змија, очне капке, које склала док се одмара.

⁵ RJA по Hirtz I 138 даје *сьейоушка* из Хрв. Загорја и Подравине, где је вероватно ијекавизирана кајкавска форма.

Ако се дакле у другом члану сложенице *бљло-ушка* крије прасл. **qžь*, а не **ихо*, поставља се питање шта ту први део тачно значи. Наиме, за белоушку се, условно, може рећи да има „беле уши“ у горенаведеном смислу, али никако и да је цела бела.

Уз нужан опрез, помишљамо да придев „бео“ код овог зоонима не означава спољашњу особину, светлу боју, већ бенигну, безопасну природу, тј. да се односи на важну дистинктивну одлику врсте у односу на друге сличне гмизавце – њену неотровност. Непосредне потврде за такву претпоставку нема, али посредну поткрепу она налази у чињеници да се кућна змија, која је увек позитивно вреднована и верује се да доноси срећу, замишља као бела, не само код Срба, Хрвата и Бошњака,⁶ него и код Чеха и Словака, слч. *biely had* (СД 2/1999 s.v. змея домашняя). Ђорђевић 1958, 122 бележи такво веровање око Брода, на Сави и у Крбави, у Дарувару, на Велебиту (змија *бјелица*), у Бањој Луци (id. 123). У Сиску и Броду на Купи верује се да испод леске живи бела змија, која даје моћ знања немуштог језика; исто веровање постоји у Чешкој, Тирољу, Аустрији, Шкотској, Немачкој (Ђорђевић 1958, 177 д.). Очито да је овде белина обележје митског створења, а не реалног гмизавца, и да има симболично значење.⁷ Словаци, који деле веровање у беле кућне змије, и све јестиве гљиве називају белима (SSN I s. v. *biely: biele hubi spoločný názov pro jedlé huby*). Јасно је да се то не може односити на белу (светлу) боју јестивих насупрот црној (тамној) боји отровних гљива, јер и јестивих и отровних има и белих и црних и у разним другим бојама, већ само на метафорично означавање неотровног, безопасног као белог. Стога вероватно и у називима за кућну змију који садрже одредбу „бели“ пре треба видети општу семантику неотровности, позитивну маркираност, него боју као визуелну одлику врсте. Како је пак за препознавање и међусобно разликовање врста, како код змија тако и код гљива, од непосреднијег и практичнијег значаја њихова боја као спољашње обележје, ова дистинкција „бео = неотрован“ vs. * „црн = отрован“ остала је слабо реализована на маргинама термилошких система; но можда ће се за њу наћи и други примери.

⁶ Око Брода, на Сави и у Крбави (Ђорђевић 1958, 122), у Дарувару, на Велебиту (змија *бјелица*), у Бањој Луци (id. 123). Бела змија, која живи испод леске, даје моћ знања немуштог језика (Тирол, Чешка, Аустрија, Шкотска, Немачка; такође Сисак, Брод на Купи) (177 д.).

⁷ Што не значи да беле змије не могу негде збиља постојати и бити предмет сличних веровања. Путем Интернета дознајемо да у јапанском граду Ивакуни (Iwakuni) у области Јамагучи постоји, у парку Kikko, светилиште белих змија, које се могу само тамо наћи, и проглашене су посебним националним благом од стране јапанске владе. Не зна се да су икад повредиле људско биће, већ ако се нека од њих настани у кући, породица то сматра добрим знамењем и не тера је. Посвећене су богињи благостања Бентен или Бенсаитен, па многи посетиоци са стране долазе онамо да би их молили за успех у пословима.

Ако је наша претпоставка исправна, у првобитној синтагми **bēlo-qžb* први члан значио је 'неотрован, безопасан, благотворан' а други 'змија уопште', слично као у прасловенским спојевима **bělъjъ dьnъ*, *bělъjъ bogъ* (уп. SP 1, 238 s. vv. **bělъ** и **bělъ bogъ**). За псл. **qžb* треба претпоставити управо то, шире значење 'змија уопште', које има пољска реч *wąż*, као и даље индоевропске паралеле, лит. *angis*, лет. *uōdze*, лат. *anguis* итд. (Pokorny 43 дд.). Како се та реч на српско-хрватском терену иначе ограничила на неотровну врсту *Anguis fragilis* (као и рус. *уж* на *Natrix natrix*), загарачко *ушка* би могло представљати семантички архаизам.

Ако је код речи *ушка* значење „змија уопште“ старо, а не настало наслањањем на *змија*, исто би се могло претпоставити и за њен женски род. У *б(ј)елоушка*, првобитно детерминативној сложеници *бѣло-ушка* „бела змија“, -ка је интегрални елеменат другог члана; тек накнадно је она реинтерпретирана као атрибутивна сложеница *бѣло-уш-ка* „змија белих ушију“, тип *црвен-ѿер-ка* „птица црвеног перја“, где би -ка био применичујући суфикс у женском роду према денотату *змија*. Са друге стране, облик *ужица* одвраћа нас од претпоставке да је (*в*)ушка могло бити секундарно апстраховано из ових двеју сложеница. Уосталом, ти облици женског рода на -ка и -ица нису усамљени на словенском плану. У руском према *уж*, *ужа́* m. стоји фемининум *ужа* (Даль). Насупрот маскулинуму палаталне о-основе прасл. **qžb* у литавском имамо фемининум *i*-основе *angis* (и лет. *uōdze* је женског рода, али је преправљено од *i*- у *ē*-основу, уп. Endzelin 1923, 195; 312). Првобитно стање вероватно чува латински, где *i*-основа *anguis* долази у оба рода. Исти је случај морао бити са балтословенским **angis*, с тим што се у балтском очувала првобитна *i*-основа и превладао женски род, а у прасловенском је реч преведена у мушке *jo*-основе. Ипак ваља рачунати с тим да је постојао и фемининум **qžb*, *qži*, који је тематизован у *a*-основу **qža* > рус. *ужа*. Од једне такве старе *i*- или *a*-основе вероватно полазе с.-х. изведенице (*в*)ушка и *ужица*, те би њихово постојање упоредо са распрострањенијим мушким ликовима *вуж*, *ужак*, *ужић* одражавало још прајезичко колебање у роду именице **ang^a(h)is*.⁸

ЛИТЕРАТУРА

Далмација — С. Далмација, *Рјечник њовора Пошкозарја*, Бања Лука 2004;
 Даль — В. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка I–IV*, Москва 1981–1982;

⁸ Напротив, чеш. *užovka* „белоушка, неотровна змија, Coluber“ очит је пример секундарне моције на основи придева *užový* = рус. *ужовы́й* изведеног од маскулинума **ožb* (уп. Machek 673).

- Ђорђевић 1958 — Тих. Р. Ђорђевић, *Природа у веровању и предању нашега народа II* (= СЕЗБ LXXII);
 Лома 2006 — А. Лома, О топониму Свилеува, *Свилеува – јодушњак* 4, стр. 97–104;
 РСА — *Речник српскохрватској књижевној и народној језика САНУ*, Београд 1959–;
 СД — *Славјанские древности. Этнолингвистический словарь под общей редакцией Н. И. Толстого*, Москва 1995–.
 СЕЗБ — *Српски етнографски зборник*, Београд.
 Станић — М. Станић, *Ускочки речник* 1–2, Београд 1990–1991;
 Ћупићи — Д. Ћупић / Ж. Ћупић, *Речник јовора Зајарача* (= СДЗБ 44/1997);

*

- Bezljaj — Fr. Bezljaj, *Etimološki slovar slovenskega jezika I–IV*, Ljubljana 1977–2005;
 Dulčići — J. Dulčić / P. Dulčić, *Rječnik bruškoga govora*, HDZb 7/1985, 2, стр. 371–747;
 Endzelin 1923 — J. Endzelin, *Lettische Grammatik*, Heidelberg;
 Hadžić — I. Hadžić, *Rožajski rječnik*, Rožaje 2003;
 HDZb — *Hrvatski dijalektološki zbornik*, Zagreb;
 Hirtz — M. Hirtz, *Rječnik narodnih zoologičkih naziva, I. Dvoživci (amphibia) i gmazovi (reptilia)*, Zagreb 1928;
 Machek — V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 21968;
 Maresić — J. Maresić, *Rječnik govora Podravskeg Sesveta*, *Filologija* 27/1996, стр. 153–228;
 Pokorny — J. Pokorny, *Indogermanischen etymologisches Wörterbuch*, Bern/München 1959;
 RJA — *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU I–XXIII*, Zagreb 1880–1976;
 Schuster-Šewc — H. Schuster-Šewc, *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache I–IV*, Bautzen 1978–1989;
 Skok — P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*, Zagreb 1971–1974;
 SP — *Słownik prasłowiański*, pod red. F. Sławskiego, Wrocław etc. 1974–;
 SSN — *Slovník slovenských nářečí*, Bratislava 1994–;
 Šojat — A. Šojat, *Turopoljski govori*, HDZb 6/1982, стр. 317–493.

Aleksandar Loma

THE WORD *ŪŠKA* 'SNAKE' IN THE VERNACULAR OF ZAGARAČ
 AND S.-CR. *B(J)ELOUŠKA* 'NATRIX NATRIX'

Summary

In the vernacular dictionary of the region Zagarač in Montenegro by Drago and Željko Čupić the word *ūška* is found, designating any snake, including the poisonous

us ones. It is, together with the phonetic variant *vuška* from Dalmatia and the morphological one *užica* from Montenegro, a rare female noun reflecting, in Serbo-Croatian, Common Slavic **qžb* < PIE **angʷ(h)i-* 'snake'. The most of its reflexes in Slavic languages are masculine and designate non-venomous species *Anguis fragilis* and *Natrix natrix*. The same word recurs as the second element of the S.-Cr. compounds *sl(j)epouška* 'Anguis fragilis', *b(j)elouška* 'Natrix natrix'. In the former it is recognized by Petar Skok, who traces it together with the form *slepovuž* back to **slěpъjъ qžb* 'the blind snake', whereas *b(j)elouška* he judges it secondary to the suffixal derivative *b(j)el-uška*. However, there can be little doubt that it is another instance of a compound with *-*qžbka*, going back to the phrase **bělъjъ qžb* 'white snake'. Yet the snake in question, *Natrix natrix*, English Grass or Water Snake, is typically dark green or brown in colour, with a characteristic yellow collar, to which is due its alternative name *Ringed Snake*, as well as the reinterpretation, in Serbo-Croatian, of **bělo-uš-ьka* as 'the white-eared' (cf. S.-Cr. *uši* 'ears'); nevertheless, its visual appearance is far from being white. Consequently, "whiteness" is here not to be understood literally, in a physical sense, but rather as an expression of the reptile's harmless nature. Such an interpretation can be corroborated by the widespread popular belief in a white house protecting snake, as well as by Slovak dialectal designation of nontoxic mushrooms as 'white' (*biele hubi*). It is understandable that this opposition "white = harmless, beneficial" vs. „black = harmful, poisonous" remained at the margin both in botanical and in zoological nomenclatures, because it was in collision with the fact, much more important for the immediate identification, that among the white- or light-coloured species there are also the poisonous ones and vice versa, every dark-coloured snake or mushroom is not necessarily dangerous. In view of the Lithuanian *angis*, Latvian *uōdze* both female, S.-Cr. (*v*)*uška*, *užica* is rather old than secondary arisen under the influence of *zmija* f. Its female gender together with that of Russ. *uža* beside Common Slavic *qžb*, *qžakъ* m. might go back to the double gender of PIE **angʷ(h)i*s as presumably reflected in Lat. *anguis* m. and f.